

NIEMIECKIE WOJSKA OKUPACYJNE W OSTROŁĘCE 1915–1918

THE GERMAN OCCUPATION TROOPS IN OSTROŁĘKA 1915–1918

Setna rocznica wybuchu I wojny światowej stanowi okazję do przypomnienia postulatów badawczych, które wciąż wymagają opracowania. Wydaje się, że jednym z nich jest potrzeba określenia roli niemieckich wojsk stacjonujących w Ostrołęce w systemie okupacyjnym Gubernatorstwa Wojskowego Łomża w latach 1915–1918. Zagadnienie to rozumiane szerzej obejmuje kilka aspektów. Od zupełnie podstawowego, tj. precyzyjnego określenia nazw jednostek niemieckich i ich podległości służbowej, przez scharakteryzowanie zakresu zadań im stawianych, po relacje ze społeczeństwem okupowanego kraju. W niniejszym opracowaniu chciałbym zwrócić uwagę na pierwszy z wymienionych aspektów, ze szczególnym uwzględnieniem niemieckich formacji w listopadzie 1918 r.

I. Zajęcie Ostrołęki przez wojska niemieckie

Już od samego początku I wojny światowej, tj. od sierpnia 1914 r., Ostrołęka, jako miejscowość położona w pobliżu granicy z Rzeszą, znalazła się w strefie oddziaływania frontu niemiecko-rosyjskiego. Koncentracja i przemarsze Rosjan, akcje kopania rowów strzeleckich wzdłuż Narwi, rekwizycje żywności i koni, wreszcie wysiedlenie przez władze carskie kolonistów niemieckich i ludności żydowskiej odbiło się niekorzystnie na stosunkach społeczno-gospodarczych miasta. Trudnej sytuacji aprowizacyjnej starał się zaradzić Miejski Komitet Obywatelski. Jednakże jego działania utrudniały nasilające się od początku 1915 r. ostrzały niemieckiej artylerii, a nawet naloty samolotów. W lipcu 1915 r. dowództwo rosyjskie zarządziło odwrót głównych sił wojskowych oraz przymusową ewakuację ludności¹. Część nadrzecznej zabudowy rozebrano, część podpalono. Miało to uniemożliwić

---

* dr hab., Muzeum Historyczne w Legionowie.

¹ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, (wyd. IV), Ostrołęka 2002, s. 200.

wojskom niemieckim pozyskiwanie drewna na materiał przeprawowy. Zadaniem Ostrołęki przeciętej systemem fortyfikacji polowych było opóźnianie, choćby na krótko, pocięgu wojsk niemieckich.

Ze strony niemieckiej w kierunku Ostrołęki nacierały oddziały wchodzące w skład Grupy Armijnej Gallwitz (od 7 sierpnia 1915 r. – 12. Armii), dowodzonej przez gen. artylerii Maxa Karla von Gallwiza (1852–1937)². Były to dywizje podporządkowane I Korpusowi gen. piechoty Johannesesa Karla von Ebena. Szczególnie ciężkie walki stoczyły na południe od Ostrołęki podczas forsowania Narwi pod Kamianką. Atak niemiecki stanowił element większej operacji przełamania rosyjskiej obrony na linii Narwi. 27 lipca 1915 r. wobec niemożności pokonania oporu rosyjskiego na tym przyczółku gen. Eben rozkazał swoim oddziałom przepawić się w Sieluniu i po przekroczeniu Narwi od południa stopniowo wypierać Rosjan. Jednocześnie wobec ustąpienia wojsk rosyjskich pod Kołakami Niemcy wybudowali tu most saperski. Tego samego dnia ich działania odciążała od północy 54. Dywizja Piechoty, którą sprowadzono z frontu zachodniego. Rozpoczęła ona walki bezpośrednio pod Ostrołęką. 28 lipca 1915 r. dwie kompanie 90. Rezerwowego Pułku Piechoty, dowodzonego przez ppłk. von Treskowa, uchwyciły lewy brzeg w mieście³. W następstwie kontrataku Rosjan kompanie szybko zostały wyparte. Wobec niemożności frontального przełamania rosyjskich pozycji 54. Dywizję wycofano na most pod Kołakami.

Po krótkim odpoczynku i przegrupowaniu sił niemieckich 31 lipca nastąpiło uderzenie na pozycje rosyjskie blokujące przyczółek niemiecki pod Kamianką. Po zdobyciu wieczorem wzgórza nr 92 sześć niemieckich batalionów, znajdujących się w potrzasku, zostało oswobodzonych. Gen. Eben po otrzymaniu informacji, że Rosjanie stopniowo opuszczają stanowiska na południe od Ostrołęki, wydał rozkaz pogoni za nieprzyjacielem. 3 sierpnia doszedł od Borawego i linii kolejowej Ostrołęka–Wyszków. Tego samego dnia o godz. 18 wojska niemieckie opanowały Ostrołękę. Zajmując dworzec kolejowy, wzięły do niewoli ok. 2 tys. Rosjan⁴. Po zdobyciu miasta gen. Gallwitz planował 4 sierpnia 1915 r. kontynuowanie natarcia. „Kolej została wyzwolona by służyć szerokiemu natarciu w kierunku południowo-wschodnim” – pisał we wspomnieniach⁵. Uderzenie na południe i sforsowanie Bugu miało odciąć siły rosyjskie w okolicach Warszawy. Jednakże wobec sprawnej ewakuacji Rosjan – Naczelnym Dowódcą Frontu Wschodniego feldmarszałek Paul von Hindenburg zmienił rozkaz wyjściowy i nakazał Grupie Armijnej Gallwitz natarcie lewym skrzydłem na Śniadowo, a więc skręt na wschód. Bezpośrednio po zajęciu Ostrołęki Niemcy zakwaterowali tu przejściowo liczne pododdziały zaplecza frontowego, m.in. saksoński Batalion Piechoty Landszturmu „Zittau” (XII,7) oraz 42., 83. i 111. bataliony

² G. Mayer, *Der Durchbruch am Narew (Juli/August 1915)*, Oldenburg 1919, s. 22.

³ *Forsowanie Narwi przez armię niemiecką w lipcu 1915 r.*, w: *Zbiór przykładów forsowań i przepraw dokonanych przez wojska obce na ziemiach Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wojskowo-Techniczny” 1935, t. XVIII, z. 4, s. 789.

⁴ *Der Angriff des Oberbefehlshabers Ost gegen die russische Narew-Front*, w: *Der Weltkrieg 1914–1918, Die Operationen des Jahres 1915*, Berlin 1932, t. 8, s. 332.

⁵ M. Gallwitz, *Meine Führertätigkeit im Weltkrieg 1914–1916*, Berlin 1929, s. 314.

robocze (Armierungs-Bataillons). Przypomina o tym korespondencja żołnierzy batalionu, znajdująca się w kolekcji Wojciecha Skłodowskiego, wysłana z Ostrołęki przez Poczta Polową nr 118.

Omawiając walki armii polowych pod Ostrołęką, nie sposób pominąć pracy saperów kolejowych, którzy w szybkim tempie układali tymczasowe linie przyfrontowych kolejek polowych o prześwicie 600 mm (Feldbahn). Już 4 lipca 1915 r. ofensywę Grupy Armijnej „Gallwitz” poprzedziły prace – 5. Kolejowej Kompanii Budowlanej, która rozpoczęła wytyczanie i budowę kolejki polowej z Wielbarka w kierunku Ostrołęki. Prace te od 23 lipca 1915 r. kontynuowały 3. Rezerwowa Kolejowa Kompania Budowlana i 2. kompania 3. Pomocniczego Batalionu Kolejowego. Następnie od 45. kilometra układanie torów powierzono na przemian 1. Kolejowej Kompanii Budowlanej Landwery i 14. Kolejowej Kompanii Budowlanej. Szybkie tempo prac umożliwiały tzw. przęsła kolejowe, tj. gotowe 5-metrowe odcinki szyn połączone ze stalowymi podkładami. Do prac użyto jeńców rosyjskich i żołnierzy z batalionów roboczych. 6 sierpnia 1915 r. 3. Rezerwowa Kolejowa Kompania Budowlana przystąpiła do budowy drewnianej przeprawy na Narwi pod Ostrołęką. Most o długości ponad 100 m, z torowiskiem około 4 metrów ponad lustrem wody został ukończony 9 sierpnia 1915 r.⁶ Następnego dnia saperzy osiągnęli dworzec kolejowy w Ostrołęce. Linia polowa została przekazana na potrzeby frontu 10 sierpnia 1915 r. Po jego odejściu kolejka straciła na znaczeniu. Jej tabor 20 września został przeniesiony na inne odcinki walk. Zanim to nastąpiło była jeszcze wykorzystywana do budowy 75 km linii normalnotorowej, której budowę prowadzono z niewielkim opóźnieniem w stosunku do kolejki wąskotorowej. Kierownikiem prac był tu mjr Hugo Baur. W przygotowaniu podtorza na odcinku ostrołęckim aktywnie uczestniczyła 3. kompania 42. Batalionu Roboczego, stacjonująca w Grabowie. Do karczowania zieleni i budowy nowego mostu na Narwi użyto także jeńców rosyjskich⁷. Oficjalnie jednotorową linię kolejową Ostrołęka–Willenberg (Wielbark) uruchomiono 1 września 1915 r.

W wyniku walk zabudowa Ostrołęki uległa ogromnym zniszczeniom. Centrum wraz z rynkiem zostało niemal całkowicie zburzone. Obraz zgliszcz stał się motywem znanej serii pocztówek opublikowanych przez niemieckiego wydawcę Karla Mucke z Wielbarka. Pokazał on ruiny przy ul. Goworowskiej w rejonie Małego Rynku, wypalone budynki przy ul. Kilińskiego, zniszczoną parowozownię, resztki mostu na Narwi. Jest to wstrząsający obraz zniszczeń, o których ostrołęcki nauczyciel Dionizy Majewski wspominał: „W Ostrołęce zastaliśmy ruiny, do jakich obecnie po drugiej wojnie światowej przywykliśmy, a których wówczas po prostu zrozumieć nie mogliśmy”⁸.

Po odsunięciu się frontu na Wschód, cesarz Wilhelm II polecił 24 sierpnia 1915 r. utworzyć Cesarstwo-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie

⁶ Daty budowy kolejki polowej Wielbark–Ostrołęka podają za: W. Kretschmann, *Die Wiederherstellung der Eisenbahnen auf dem östlichen Kriegsschauplatz*, Berlin 1925, s. 97.

⁷ Więcej na ten temat: H. Baur, *Deutsche Eisenbahnen im Weltkrieg 1914–1918*, Stuttgart 1927.

⁸ D. Majewski, *Wspomnienia nauczyciela z lat 1893–1945*, Wrocław–Warszawa 1959, s. 97–98.

(dalej GGW). Obejmowało ono część Królestwa Polskiego opanowaną przez armię niemiecką. Na jego czele stanął zdobywca twierdzy Modlin gen. piechoty Hans Hartwig von Beseler. GGW została nadana nowa struktura administracji cywilnej i zarządu wojskowego. Jego obszar podzielono na 11 gubernatorstw wojskowych i 30 powiatów (związków komunalnych). Kontrolę wojskową nad Ostrołęką powierzono władzom Gubernatorstwa Wojskowego Łomża (Militär-gouvernement Lomza). Najwyższą władzę sprawował tu gubernator wojskowy, którym początkowo był gen. por. von Staudt (z armii bawarskiej)⁹. W kwietniu 1917 r. jego miejsce w Łomży zajął gen. por. Paul. Funkcję gubernatora pełnił aż do chwili odzyskania przez Polskę niepodległości.

II. Niemiecki aparat administracyjny powiatu ostrołęckiego

Istotnym źródłem do dziejów niemieckiej administracji cywilnej w Ostrołęce jest „Dziennik rozporządzeń dla powiatu Ostrołęckiego” [Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka]. Dwujęzyczne czasopismo, będące oficjalnym organem urzędowym, niemieckie władze wydawały w latach 1917–1918, przy czym od 4. numeru z 15 lutego 1918 r. zmieniły jego polską nazwę na „Gazetę Powiatową dla powiatu Ostrołęckiego”¹⁰. Tytuł niemiecki pozostał bez zmian.

Przedstawicielem niemieckiej administracji cywilnej na obszar powiatu ostrołęckiego był cesarsko-niemiecki naczelnik (Kreischef). Stanowisko to zajmowali kolejno: królewski radca rejencyjny baron von und zu Mannsbach (przeniesiony w połowie maja 1917 r. do Siedlec), następnie Pellengahr, od maja 1917 r. do stycznia 1918 r., i wreszcie od lutego 1918 r. Firnhaber. Naczelnicy podlegali szefowi administracji cywilnej GGW w Warszawie. W ostrołęckim urzędzie większość urzędników pochodziła z Rzeszy. Na co dzień nosili mundury niemieckiej armii. Stanowiska piastowali tu m.in. urzędnik podatkowo-egzekucyjny Józef Slott, Kluth, referendarz dr von Normann, który zastępował naczelnika w razie jego nieobecności. Urzędnik biurowy Rudolf Schwarz został oddelegowany do Myszynca na stanowisko kierownika oddziału zamiejscowego Biura Paszportowego, w którym wyrabiano dowody osobiste dla mieszkańców po 15. roku życia. Natomiast funkcję cesarsko-niemieckiego weterynarza powiatowego sprawował niejaki Seuberling. Konsultacji weterynaryjnych udzielał w stajni powiatowej mieszczącej się przy ul. Łomżyńskiej (od 15 października 1917 r. ul. T. Kościuszki)¹¹. Ponadto 6 listopada 1915 r. uruchomiono w Ostrołęce Cesarsko-Niemiecki Urząd

⁹ *Aenderungen in der Stellenbesetzung (Nr. 922)*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 15 IV 1917, nr 58, s. 323.

¹⁰ Dziennik w latach 1917–1918 r. drukowała firma S. Rubinsteina z Ostrołęki. Warto dodać, że egzemplarze znajdujące się w Bibliotece Narodowej noszą interesujące odciski stempli: *Abschnitt VII Z. St. Warschau*, co oznacza VII Odcinek Centralnego Urzędu Policji. Więcej na ten temat J. Szczepański, *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012, s. 138–140.

¹¹ *Godziny konferencyjne weterynarza powiatowego*, „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Dziennik rozporządzeń dla powiatu Ostrołęckiego” 16 XII 1917, nr 13, s. 7.

Pocztowy, przekształcony później w urząd pocztowo-telegraficzny¹². Rok później, jesienią 1916 r. była to jedna z 82 poczt działających na obszarze GGW¹³. W mieście funkcjonował także sąd okręgowy (Kaiserlich-Deutsches Bezirksgericht), któremu podporządkowano sądy gminne oraz więzienie. Warto podkreślić, że niemieccy urzędnicy mieli daleko idące uprawnienia, mogli przeprowadzać rewizje domowe oraz rekwirować towary. Jednym z niewielu Polaków wśród nich był inspektor szkolny Szymański¹⁴. Natomiast funkcję cesarsko-niemieckiego burmistrza miasta pełnił w omawianym okresie Riemer.

III. Niemieckie wojska okupacyjne

Jednym z ciekawszych źródeł pozwalających odtworzyć strukturę wojsk niemieckich w Ostrołęce w latach 1915–1918 są dyslokacje jednostek zatytułowane: *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen (Przegląd władz wojskowych i oddziałów zlokalizowanych na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego)*. Stanowiły one tajny załącznik do sprawozdań gen. Hansa von Beselera składanych cesarzowi Wilhelmowi II. Dane te zestawiał szef wydziału Ia w Sztapie GGW. Analiza załączników potwierdza tezę, że niemieckie jednostki w Ostrołęce w latach 1915–1918 wykonywały często zadania o ponadlokalnym znaczeniu. Wiązały się one z budową i utrzymaniem polowej pozycji umocnionej na Narwi oraz z funkcjonowaniem linii kordonu wewnętrznego. Polegały ponadto na ochronie kolejek leśnych oraz ważnej linii kolejowej prowadzącej do Rzeszy z Ostrołęki przez Chorzele, Flammberg (Opaleniec) do Willenbergu (Wielbarka).

K o m e n d a n t u r a M i e j s c o w a O s t r o ł ę k a

Za zabezpieczenie militarne Ostrołęki i okolic odpowiadała w latach 1915–1918 Komendantura Miejskowa Ostrołęka (Ortskommandantur Ostrolenka). Była ona terenowym urzędem wojskowym, który realizował politykę okupacyjną w stosunku do podbitych ziem polskich. W listopadzie 1915 r. załogę wojskową ostrołęckiej komendantury tworzyła 4. kompania Garnizonowego Batalionu „Soldau”. Jednostką rodem z Działdowa dowodził mjr Kubasch. Na co dzień sztab batalionu „Soldau” stacjonował w Łomży w pocarskich koszarach przy Szosie Śniadowskiej. Pod koniec 1915 r. i w 1916 r. obsadę komendantury Ostrołęka tworzyły m.in. 1. i 3. kompania Zapasowego Batalionu Piechoty Landszturmu „Eberswalde” (III,28), którego sztab stacjonował wówczas w Róźnie (a przejściowo także

¹² *Postanstalten*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 15 XI 1917, nr 6, s. 39.

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Verwaltungschef beim Generalgouvernement Warschau 1915–1918, (Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim), sygn. 9, *Übersichtstafel für den Postwerker bei den Postanstalten im Generalgouvernement Warschau. Stand vom 1. Oktober 1916*.

¹⁴ R. Łysoń, *Udział Polaków w niemieckiej administracji Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego w okresie I wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 3, s. 41.

w Ostrowi). Dopiero latem 1917 r., kiedy dowództwo jednostki przeniosło się na stałe do Ostrołęki, szefem Ortskommandantur Ostrolenka został dowódca Eberswaldczyków mjr Hesberg¹⁵. Komendantura wystawiała patrole złożone z pododdziałów landszturmu. Zadaniem żołnierzy była kontrola ruchu osobowego na stacji kolejowej Ostrołęka, patrolowanie ulic, linii kolejowych i mostów na Narwi, rewidowanie ludności. Landszturmieści uczestniczyli w różnego rodzaju rekwizycjach oraz współpracowali z żandarmerią w zwalczaniu Polskiej Organizacji Wojskowej. Kierowali w powiecie komandami grobowniczymi, składającymi się z robotników cywilnych. Ponadto, poszczególne pododdziały batalionu „Eberswalde” były wysyłane do okolicznych miejscowości, gdzie tworzyły rotacyjne załogi okupacyjne, m.in. w Krasnosielcu, Grabowie czy też w Komendanturze Miejskowej w Myszyńcu.

Zapasyowy Batalion Piechoty Landszturmu „Eberswalde” (III, 28)

Batalion „Eberswalde”, pełniący służbę okupacyjną w powiatach ostrołęckim i makowskim, został sformowany 15 czerwca 1915 r. na rozkaz Zastępczego Dowództwa Generalnego III Korpusu Armii¹⁶. Skupiał żołnierzy landszturmu z rejonu Eberswalde, miasta położonego na północny-wschód od Berlina. Pod koniec wojny byli to przeważnie starsi mężczyźni, często II powołania w wieku 39–45 lat, nie nadający się do służby frontowej. Spośród kadry zawodowej batalionu, obok dowódcy mjr. Hesberga, znane są nazwiska: mjr. Pustkuchena, rtm. Lüdersa, por. Pfeifera, sierż. Radünza¹⁷. Rotmistrz Lüders, zanim został przeniesiony do batalionu „Eberswalde”, był przed wybuchem I wojny oficerem rezerwy w 6. Pułku Kirasjerów im. Cesarza Rosji Mikołaja I w Brandenburgii nad Hawelą¹⁸.

Żołnierze batalionu „Eberswalde” realizowali w okolicach Ostrołęki i Różana zadania związane z grobownictwem wojennym. Począwszy od ponownego urządzania cmentarzy żołnierzy poległych latem 1915 r., po późniejszą stałą ochronę nekropolii, które często bywały uszkodzane. Ich patrolowanie powierzono landszturmistom z komendantur miejscowych. Osoby ujęte na gorącym uczynku stawały przed wojskowymi sądami gubernatorstw. W sprawach o „niedozwolone uszkodzenie grobów wojennych” wydawały one zazwyczaj surowe wyroki. Przykładowo, 23 maja 1917 r. robotnik Aleksander Suchecki ze Szczawina w powiecie ostrołęckim został skazany przez sąd polowy Gubernatorstwa Wojskowego Łomża

¹⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Mikrofilmy obce. Bundesarchiv Militärarchiv (BA-MA), Nachlaß Hans von Beseler, sygn. M 561/1, *Adressenverzeichnis der Offiziere, Beamten usw. der Truppen, Behörden, Formationen usw. der ehemaligen General-Gouvernements Warschau*, Berlin, den 10. August 1920, s. 18.

¹⁶ H. Busche, *Formationsgeschichte der deutschen Infanterie im Ersten Weltkrieg 1914–1918, Anlageband*, Owschlag 1998, s. 56.

¹⁷ *Personalveränderungen Nr. 362. Allerhöchste Kabinetts-Order vom 16.3.1916*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 25 III 1916, nr 19, s. 127.

¹⁸ *Reserveoffiziere Kürassier Regiment Kaiser Nikolaus I von Russland (Brandenburgisches) Nr. 6*, w: *Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps. Nach dem Stande vom 6. Mai 1914*, Berlin 1914, s. 740.

na 1,5 roku więzienia. Jego pomocnik Józef Brzozowski, syn gospodarza także ze Szczawina, otrzymał łagodniejszy wyrok 3 miesięcy pozbawienia wolności¹⁹. Z analizy dzienników urzędowych wynika, że niemieckie władze publikowały informacje o nałożeniu kar za niedopilnowanie porządku na cmentarzach lub ich zdewastowanie. W lipcu 1918 r. naczelnik powiatu ostrołęckiego Firnhaber poinformował o ukaraniu gminy Wach grzywną 500 marek: „z powodu tego, iż groby na cmentarzach wojskowych w Zawadach są uszkodzone, groby w nogach wykopane i z trupów zdjęte buty”²⁰. Za podstawę posłużyło mu rozporządzenie gubernatora łomżyńskiego gen. por. Paula z 20 czerwca 1918 r. Okradanie mogił poległych żołnierzy ze skórzanych butów było zjawiskiem występującym na wielu cmentarzach GGW. Proceder ten nasilił się szczególnie pod koniec wojny, co przypomina o ogromnej zapaści gospodarczej i problemach bytowo-moralnych.

Warto dodać, że pomoc w utrzymaniu koszar batalionu „Eberswalde” w Ostrołęce-Wojciechowicach nosiły, za zgodą gubernatora łomżyńskiego, niemieckie władze powiatu, m.in. w zakresie usług kominiarskich. W październiku 1917 r. prawo czyszczenia kominów w budynkach garnizonowych uzyskało przedsiębiorstwo Wandy Roslau z Ostrołęki. Za każdy wyczyszczony komin otrzymywała ona wynagrodzenie 30 fenigów²¹.

P o l o w y U r z ą d P r o w i a n t o w y

W latach 1915–1916 w Ostrołęce funkcjonował niemiecki Polowy Urząd Prowiantowy (Feldproviantamt Ostrolenka). Zajmował się zaopatrywaniem magazynów wojskowych i dystrybucją żywności dla armii. W tym celu regularnie skupywał we wsiach produkty rolne oraz siano łąkowe i wysuszoną koniczynę na paszę. Kierowników urzędów prowiantowych, będących formalnie urzędnikami wojskowymi, podporządkowano szefowi intendentury w Sztabie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego. Według danych z lipca 1916 r., na obszarze całej okupacji niemieckiej znajdowało się 18 urzędów prowiantowych, w tym 16 polowych i 2 forteczne – w Warszawie i twierdzy Modlin. Z tego, na obszarze Gubernatorstwa Wojskowego Łomża zlokalizowano trzy Polowe Urzędy Prowiantowe, tj. w Łomży, Osowcu i wspomniany w Ostrołęce. Ten ostatni funkcjonował tu niespełna rok. Jesienią 1916 r. został przeniesiony do Małkini²².

P o z y c j a u m o c n i o n a n a d N a r w i ą

W latach 1915–1918 przez powiat ostrołęcki przebiegała wzdłuż Narwi linia niemieckich umocnień polowych, która była częścią większej pozycji obronnej:

¹⁹ Wyrok, „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Dziennik rozporządzeń dla powiatu Ostrołęckiego” 25 VII 1917, nr 4, s. 8–9.

²⁰ Ukazanie gminy Wach za uszkodzenie grobów poległych na wojnie, „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Gazeta Powiatowa dla powiatu Ostrołęckiego” 15 VII 1918, nr 11, s. 12.

²¹ Czyszczenie kominów, „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Dziennik rozporządzeń dla powiatu Ostrołęckiego” 1 XI 1917, nr 10, s. 1.

²² AGAD, Cesarско-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie (dalej: GGW), sygn. 6, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 23. 10. 1916*. Warschau, den 23. Oktober 1916, s. 4.

Weichsel–Narew Fluss Stellung. Jej zadaniem była osłona przepraw mostowych na obszarze GGW oraz stworzenie dodatkowej, inżynieryjnie przygotowanej linii obrony kierunku berlińskiego. Geneza umocnień sięga jesieni 1915 r., kiedy sztab GGW przystąpił do zaprojektowania linii, a jego oficerowie odbyli studia terenowe. 23 listopada 1915 r. wnioski końcowe przedstawili gen. Beselerowi szef saperów w GGW oraz dowódca artylerii pieszej GGW. Wyrazili przekonanie, że najdogodniejszą linię obrony utworzą fortyfikacje wzdłuż rzek Wisła (od ujścia Pilicy), Narew i Biebrza, tj. na obszarze dwóch gubernatorstw: łomżyńskiego i warszawskiego. W odniesieniu do okolic Ostrołęki generałowie postulowali konieczność budowy nawet dwóch linii. W raporcie czytamy: *Poczynając od punktu v aż do Ostrołęki pozycja przebiega ogólnie nizinnie. Od Ostrołęki do Łomży może być ona korzystna, dzięki wykorzystaniu licznych, niewielkich wydm stwarzających dobre warunki dla ostrzału flankującego przedpole. Jednakże na całej trasie od v przez Ostrołękę (...), stanowisko to leżąc w wielu miejscach na terenach zalewowych Narwi, będzie wymagało zastosowania specjalnych środków w celu osuszenia terenu. Na pierwszy plan wysuwa się tu przeprowadzenie robót dla poprawy dróg zapewniających taktyczne współdziałanie oddziałów. W największym stopniu zostało to stwierdzone na odcinku v–Ostrołęka. Stanowiska przebiegają tu ogólnie wzdłuż szosy. Artyleria musiałaby zająć pozycje w częściowo bagnistym lesie na zachód od szosy. Będą tu konieczne drogi dojazdowe dla zaopatrzenia w amunicję i liczne osłonięte rowy łącznikowe prowadzące na tyły. Jednakże pełne opanowanie doliny Narwi ostrzałem flankującym ze stanowiska głównego jest, jak się wydaje niemożliwe. Dlatego po zakończeniu budowy pierwszej linii szczególnie konieczne wydaje się wybudowanie od punktu v na północ od Ostrołęki drugiej linii na wysokości zachodniego brzegu Narwi*²³.

Stan zachowania niemieckich akt nie pozwala w zasadzie odtworzyć zakresu prac fortyfikacyjnych prowadzonych na pozycji Narwi (Narewstellung). Wiadomo jedynie, że w tym celu w sztabie Gubernatorstwa Wojskowego Łomża utworzono kilka etatów dla oficerów z korpusu saperów i artylerii pieszej, którzy realizowali budowę umocnień i wytyczali stanowiska dla artylerii. Saperami kierował tu ppłk Kersten, natomiast artylerią pieszą ppłk Polstorff, a następnie kpt. hr. von Nostitz, oficer zawodowy z Pułku Artylerii Pieszej Gwardii w Spandau²⁴. Oficerowie nadzorowali roboty fortyfikacyjne m.in. na odcinku ostrołęckim. Głównym oddziałem wykonującym umocnienia była tu 257. Garnizonowa Kompania Saperów, która wykorzystywała do prac także ludność cywilną z okolic Ostrołęki. W marcu 1916 r. dowódca saperów pozycji narwiańskiej w Ostrołęce (Pionier Kommandeur Narewstellung 1/2) kierował robotami czasowo tu oddelegowanej 2.

²³ AAN, Mikrofilmy obce. BA-MA, Nachlaß Hans Hartwig von Beseler, sygn. M 561/2, Befestigungen, Grenzen 1915–1916, *Ergebnis der Erkundung der Flussstellung durch den General der Flussartillerie, den General der Pioniere und den Generalstabsoffizier des Generalgouvernements*. Warschau 23. November 1915, s. 17–18.

²⁴ *Garde Fußartillerie Regiment*, w: *Rangliste des aktiven Dienststandes der Königlich Preussischen Armee. Nach dem Stande vom 6. Oktober 1913*, Berlin 1913, s. 479; AAN, Mikrofilmy obce. BA-MA, Nachlaß Hans Hartwig von Beseler, sygn. M 561/1, *Personalliste der Stäbe des Generalgouvernements und der Militärgouvernements*. Warschau, den 23. Oktober 1916, s. 33.

Kompanii Saperów Landszturmu XII Korpusu Armii. Transport towarów zapewniała wówczas 411. Armijna Kolumna Taborowa, która została zakwaterowana na stałe w Ostrołęce.

Wstęp na teren pozycji był zabroniony dla ludności cywilnej. Linie patrolowali m.in. ostrołęccy landszturmiści z batalionu „Eberswalde” (III,28). Nadzorowi wojskowemu podlegała także wycinka drzew, pełniących funkcję maskującą. Ich każdorazowe wycięcie w pasie 10 km po obydwu stronach Narwi wymagało pozwolenia gubernatora łomżyńskiego²⁵. Po podpisaniu z Rosją traktatu pokojowego w Brześciu, Naczelne Dowództwo Wojskowe zrezygnowało z utrzymywania pozycji umocnionej Wisła–Narew. W drugiej połowie 1918 r. przystąpiono do rozbiórki odcinka w okolicach Ostrołęki. Zadanie to władze gubernatorstwa powierzyły prywatnym przedsiębiorcom i wojsku.

L i n i a k o r d o n u w e w n ę t r z n e g o

W latach 1916–1918 przez Ostrołękę i powiat ostrołęcki biegła wzdłuż Narwi linia kordonu wewnętrznego (tzw. Sperrlinie). Władze niemieckie wytyczyły ją w styczniu 1916 r. wzdłuż Biebrzy, Narwi i dalej przez centralne obszary GGW aż do granicy z Austro-Węgrami w Zagłębiu Dąbrowskim. Celem kordonu z punktu widzenia władz okupacyjnych było kontrolowanie ruchu ludności pomiędzy granicą Rzeszy i obszarem Naczelnego Dowódcy na Wschodzie (Ober Ostu), głównie pod kątem zwalczania dezercji, szpiegostwa oraz przemytu towarów ujętych w restrykcyjnym wykazie Centrali Surowców Wojennych. Zadania żołnierzy kordonu polegały również na wykrywaniu członków organizacji konspiracyjnych, nielegalnej broni i zakazanej literatury politycznej. Funkcję inspektora całej linii kordonowej w 1918 r. pełnił mjr piechoty landwery I powołania Giesel, dowódca 2. Batalionu Piechoty Landszturmu „Schroda” (V,18)²⁶. Kordon podzielono na odcinki, które zostały obsadzone przez poszczególne kompanie tego batalionu. I tak, Ostrołęka podlegała bezpośrednio komendzie odcinka Łomża (Abschnittskommando der Sperrlinie Lomza), który w latach 1916–1918 strzegli żołnierze 2. kompanii 2. Batalionu Piechoty Landszturmu „Schroda” (V,18). Wystawiali warty i patrole przy mostach, patrolowali brzegi Narwi, przystanie dla parostatków i miejsca postoju flisaków. Na początku 1918 r. dowództwo linii kordonowej otrzymało ludzi i sprzęt pływający po rozwiązanej Flotylli Wiślanej²⁷. Statki wojskowe patrolowały wówczas cztery odcinki rzeczne kordonu, przy czym przez Ostrołękę przebiegał tzw. IV odcinek obejmujący Narew i Biebrzę, od Kleszewa aż do Jeziora Rajgrodzkiego²⁸.

²⁵ *Obwieszczenie dotycz. wycinania drzew*, „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Dziennik rozporządzeń dla powiatu Ostrołęckiego” 25 VII 1917, nr 4, s. 9.

²⁶ „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 5 IX 1917, nr 73, s. 440.

²⁷ *Sperrlinie*, w: 9. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1918 bis 30. September 1918. Warschau 13. Oktober 1918, s. 7.

²⁸ „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 5 VII 1918, nr 103, s. 570.

Oddział urzędu ds. paczek i towarów na stacji kolejowej Ostrołęka

Zarówno w Ostrołęce, jak i najbliższych okolicach znalazło się kilka jednostek i instytucji wojskowych, które nie podlegały bezpośrednim rozkazom gubernatora łomżyńskiego, ani nawet gen. gubernatora Hansa von Beselera. Należała do nich kolej. Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego zawiadywała nią 4. Wojskowa Dyrekcja Kolejowa (MED 4) z siedzibą w Warszawie²⁹. W jej zarządzie znalazła się wspomniana linia z Ostrołęki do Willenbergu (Wielbarka). Przy stacji w Ostrołęce władze niemieckie utworzyły Oddział urzędu ds. paczek i towarów na stacji kolejowej Ostrołęka (Güter-und Paketstelle Bahnhof Ostrolenka), który także został podporządkowany MED 4. Był to duży urząd, zajmujący się przewozem i dostarczaniem towarów dla jednostek wojskowych i niemieckich urzędów, a także paczek dla żołnierzy i urzędników, przesyłanych z GGW do Rzeszy i odwrotnie. Zanim powstał jako oddzielna instytucja, spedycją towarów w Ostrołęce zajmowała się administracja dworca kolejowego³⁰. Urząd ten na wcześniejsze zlecenie jednostek wojskowych zamawiał u władz kolejowych wagony umożliwiające dostarczenie towarów. Nadzór nad transportem drobnicy wojskowej sprawowali odpowiednio przeszkoleni żołnierze przydzieleni do placówki.

Należy przypomnieć, że linia kolejowa Ostrołęka–Wielbark została powiązana z siecią kolejek wąskotorowych przecinających Puszcę Kurpiowską. Latem 1916 r. tory układali, oprócz miejscowej ludności, także jeńcy rosyjscy z 54. Roboczego Batalionu Jeńców Wojennych. W tym rejonie podlegali oni organizacyjnie dwóm wojskowym zarządom gospodarczym: Oddziałowi Ostrołęka i Oddziałowi I Grabowo. Przed ewentualną ucieczką pilnowali ich żołnierze z 3. kompanii Batalionu Piechoty Landszturmu „Gruppe” (XVII,5)³¹. Landszturmiści tworzyli wydzielony pododdział wartowniczy (Bewachungs-Kommando), który nadzorował pracę jeńców rosyjskich także w innych miejscowościach Gubernatorstwa Wojskowego Łomża, m.in. w Szczuczynie. W późniejszym okresie, tj. w latach 1916–1918, linię kolejową z Ostrołęki wykorzystywał Wojskowy Zarząd Gospodarczy z 77. Kompanią Gospodarczą. Podobnie jak wcześniejsze instytucje był podporządkowany dowództwu 10. Inspekcji Etapów. W lasach puszczańskich okupanci prowadzili skrajnie rabunkową gospodarkę: rąbali drzewa, ściągali żywicę, wypalali na miejscu węgiel drzewny. Warto dodać, że wszystkie przedsiębiorstwa leśne oraz związane z koleją miały status zakładów ważnych dla interesów armii. Skutkowało to zaostrzonym systemem kar dla pracowników i zwiększonym nadzorem ze strony wojska. Do takich przedsiębiorstw zaliczono także tartaki, urząd pocztowy i elektrownię w Ostrołęce oraz ekipę budowy linii telegraficznych Bosse–Ewald³².

²⁹ A. Sarter, *Die Deutschen Eisenbahnen im Kriege*, Stuttgart 1930, s. 269. MED 4 – Militär-Eisenbahn Direktion Nr. 4.

³⁰ *Güter-und Paketamt des Generalgouvernements Warschau*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 15 XI 1915, nr 6, s. 39.

³¹ AGAD, GGW, sygn. 5, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen*, Warschau, den 30. Juli 1916, s. 5.

³² *Ważne przedsiębiorstwa wojskowe*, „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Dziennik rozporządzeń dla powiatu Ostrołęckiego” 30 IX 1917, nr 8, s. 11.

O b ó z k w a r a n t a n n o w y O s t r o ł ę k a

Wiosną 1918 r. władze Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego udzieliły szerokiej pomocy repatriantom. Szczególnie preferowały dawnych kolonistów niemieckich powracających z wygnania w Rosji po zawarciu traktatu pokojowego w Brześciu. Wprawdzie wczesną wiosną 1918 r. kwestia ich powrotów nie była precyzyjnie uregulowana, ale gen. H. Beseler zawierał doraźnie porozumienia z większymi dowództwami na Wschodzie. Wyraził m.in. zgodę na przyjęcie 2 tys. repatriantów niemieckich z obszaru działania Grupy Armii Linsingen (Heeresgruppe Linsingen). Zostali oni przewiezieni do obozów kwarantannowych (Quarantänelager) w Ostrołęce i Osowcu³³. Po krótkiej obserwacji sanitarnej zwalniano ich do miejsc zamieszkania sprzed wybuchu wojny. Od sierpnia 1918 r. opiekę nad uchodźcami niemieckimi w Ostrołęce sprawował kpt. Forsbeck. W tym celu urządzono dla niego biuro przyjęć w nowym gmachu urzędu powiatowego przy rynku³⁴. Gen. H. Beseler kładł nacisk na opiekę nad dawnymi kolonistami niemieckimi. Wzmocnienie żywołu niemieckiego w GGW traktował jako przeciwwagę dla odradzającego się społeczeństwa polskiego.

Od jesieni 1917 r. do jesieni 1918 r. na obszarach wiejskich w okolicach Ostrołęki przebywało doraźnie kilka jednostek wojskowych i kolumn transportowych różnego typu. Ich zadaniem był wywóz żywności, głównie ziemniaków (Kartoffelanfuhrkommandos) i paszy (Raufutterkommandos), do armii niemieckich na terenach wschodnich Ober Ostu. Należał do nich stacjonujący w Ostrołęce na przełomie 1917 r. i 1918 r. 2. szwadron 2. Przybocznego Pułku Huzarów im. Królowej Prus Wiktorii (1. szwadron kwaterował w Łomży). Wiosną 1918 r. we wsi Rzekuń pod Ostrołęką przebywała 158. Etapowa Kolumna Taborowa pracująca na rzecz Armii Południe³⁵. Jesienią 1918 r. przesunięto ją do Kadzidła. Ponadto 104. Kolumna Prowiantowa w maju 1918 r. działała w rejonie Wólki Drażdzewskiej. Wojsko skupowało za bezcen lub wręcz rekwirowało żywność, co pogłębiało i tak dotkliwy kryzys ekonomiczny.

IV. W dniach przełomu – Ostrołęka w listopadzie 1918 r.

Okoliczności rozbrojenia wojsk niemieckich w Ostrołęce znamy przede wszystkim z relacji Tadeusza Wardejń-Zagórskiego, sporządzonej dla sekcji historyczno-operacyjnej Oddziału III Naukowo-Szkolnego Sztabu Generalnego MSWojsk³⁶.

³³ Rückwanderer, w: 8. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. Oktober 1917 bis 31. März 1918, Warschau, 13. April 1918, s. 23.

³⁴ Uchodźcy niemieccy, „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Gazeta Powiatowa dla powiatu Ostrołęckiego” 15 VIII 1918, nr 12, s. 4.

³⁵ AGAD, GGW, sygn. 9, Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 5. Mai 1918, Warschau, den 5. Mai 1918, s. 3.

³⁶ Relacja Tadeusza Wardejń-Zagórskiego dla sekcji historyczno-operacyjnej Oddziału III Naukowo-Szkolnego Sztabu Generalnego MSWojsk. o akcji rozbrajania okupantów w Ostrołęce, w: Listopad 1918 we wspomnieniach i relacjach, wybór i opracowanie P. Lossowski, P. Stawecki, Warszawa 1988, s. 136–141.

Po jej konfrontacji ze źródłami niemieckimi możemy precyzyjniej niż dotychczas podać nazwy niemieckich podziałów rozbrojonych w Ostrołęce. Jednocześnie wyłania się tu obraz napiętej sytuacji nie tylko w relacjach z okupantem, ale także z miejscowymi władzami i częścią POW. Siłą, która ostatecznie rozstrzygnęła akcję rozbrojeniową w Ostrołęce, były pododdziały Wojska Polskiego (wcześniej Polskiej Siły Zbrojnej), postrzegane przez część społeczeństwa jako „wojsko beselerowskie”, tj. sojusznicy okupanta.

Rankiem 12 listopada 1918 r. ze stacji w Ostrołęce wyjechali pociągiem ostatni urzędnicy kolejowi ze scharakteryzowanego wyżej Güter-und Paketstelle Bahnhof Ostrolenka. Zabrali ze sobą kasę i mienie osobiste. Pozostawili jednak 7 parowozów „pod parą”, 6 w remoncie oraz 40 wagonów osobowych i 150 towarowych. 12 listopada rano tabor ten przejęli polscy kolejarze i POW, która już wcześniej w mieście rozbroiła część niemieckich urzędników i pojedynczych żołnierzy. Kilka godzin później, około godz. 16, tabor kolejowy przeszedł pod zarząd podchorążych, absolwentów klasy „D” ze Szkoły Podchorążych Piechoty, których 25 przyjechało z Ostrowi. Dowodził nimi wspomniany ppor. T. Wardejn-Zagórski³⁷. Miasto było już wolne od okupanta niemieckiego. Natomiast trudne negocjacje prowadzono w koszarach wojciechowickich pod Ostrołęką, gdzie stacjonował Zapasowy Batalion Piechoty Landszturmu „Eberswalde” (III,28). Jeszcze przed przyjazdem polskiego wojska z Ostrowi, Niemcy zażądali od obywatelskiego Tymczasowego Komitetu Powiatowego gwarancji bezpiecznego przemarszu do granicy, grożąc brutalnymi akcjami odwetowymi. Po zawarciu wstępnego porozumienia zaplanowali wycofanie się z połową broni rano 13 listopada.

Tymczasem około 3 w nocy 13 listopada pertraktacje z Radą Żołnierską (Soldatenrat) wznowili ppor. Tadeusz Wardejn-Zagórski oraz mjr Franciszek Sudoł, który przybył z Ostrowi na czele kompanii rekruckiej 3. Pułku Piechoty WP. Strona polska dysponowała dość dużą liczbą żołnierzy, ale mizernie wyszkolonych. Pododdział ten pod dowództwem pchor. Marka Winterka³⁸ otoczył koszary, oczekując na rezultat rozmów. Po kilku godzinach Niemcy zgodzili się oddać broń i wyjechać transportem kolejowym do Prus przez Wielbark. 13 listopada 1918 r. opuścili koszary z zapasem żywności na trzy dni. W Ostrołęce pozostawili 500 karabinów Mauser starszego typu wz. 88 (Gewehr 88), 110 tys. sztuk amunicji bojowej w łódkach, 10 tys. naboju ćwiczebnych, 3 lekkie karabiny maszynowe, 230 koni, 6 wozów taborowych i kancelarię batalionową.

Warto zauważyć, że niektórzy współcześni autorzy podają zniekształconą nazwę batalionu „Jüteborg” (w rzeczywistości „Jüterbog”), jako jednostki rozbro-

³⁷ Tadeusz Wardejn-Zagórski (1892–1944) był absolwentem Klasy „A” Szkoły Podchorążych Piechoty z 24 stycznia 1918 r. Podczas omawianych wypadków w Ostrołęce pełnił funkcję adiutanta wspomnianej szkoły w Ostrowi i w listopadzie 1918 r. miał stopień podporucznika, a nie kapitana, jak podają często autorzy. Kapitanem był dopiero w chwili złożenia relacji w 1921 r.

³⁸ W relacji T. Wardejna-Zagórskiego podane jest nazwisko pchor. Winter, gdy tymczasem absolwentem klasy „D” z 9 listopada 1918 r. był pchor. Marek Winterek, por. *Szkoła Podchorążych Piechoty. Księga Pamiątkowa 1830 – 29 XI – 1930. Szkice z dziejów szkół piechoty polskiej*, Ostrów-Komorowo 1930, s. 433.

jonej w Ostrołęce³⁹. Źródłem tej – jak sądzę – nieścisłej informacji jest wspomniana wyżej relacja T. Wardejn-Zagórskiego, datowana na 3 listopada 1921 r. Wydaje się, że po trzech latach od chwili rozbrojenia wkradła się w nią pewna niejasność. Jak wiadomo, macierzystym garnizonem Zapasowego Batalionu Piechoty Landsturmu „Jüterbog” (III,35) był w latach 1915–1918 Włocławek. W listopadzie 1918 r. żołnierze batalionu skutecznie zablokowali główne punkty ewakuacyjne Włocławka: dworzec PKP i port rzeczny na Wiśle. 12 listopada 1918 r. wycofali się z bronią na przystań i odpłynęli Wisłą do pobliskiej granicy z Rzeszą.

Wyjaśnieniu powyższej kwestii nie sprzyja także fakt, że inni świadkowie wydarzeń, jak ostrołęcki nauczyciel Dionizy Majewski, nie wymieniają we wspomnieniach nazwy niemieckiego batalionu. D. Majewski podaje tylko jego szacunkową liczebność – około 700 żołnierzy⁴⁰. Z pomocą przychodzą jednak źródła niemieckie, które jednoznacznie potwierdzają pobyt w Ostrołęce w październiku i na początku listopada 1918 r. Zapasowego Batalionu Piechoty Landsturmu „Eberswalde” (III,28)⁴¹. Niestety nie wyjaśniają one kwestii innej jednostki, o której także wspominają autorzy, a mianowicie szpitala czy też składu koni wojskowych. W nomenklaturze niemieckiej armii szpitale końskie nosiły nazwę Pferde-Lazarett, ewentualnie Räudepferde-Lazarett (dla koni zarażonych świerzbem), a składy koni wojskowych zwano Pferde-Depot. Pod koniec okupacji znajdowały się one głównie w Warszawie i Łodzi. Ostrołęka niestety nie jest wymieniana w znanych źródłach niemieckich.

*

Niewątpliwie pobyt wojsk niemieckich w Ostrołęce i okolicach wymaga dalszych pogłębionych badań źródłowych. Wydaje się, że dowództwo niemieckie nie wykorzystało potencjału militarnego kompleksu koszarowego pod Ostrołęką. Swoimi rozmiarami przerastał on skalę i potrzeby militarne Gubernatorstwa Wojskowego Łomża. W latach 1915–1918 pełnił przede wszystkim funkcję zaplecza koszarowego dla jednostek wymienionych w tabeli nr 1. Wynika z powyższego inny jeszcze postulat badawczy, a mianowicie problem uchwycenia przejawów życia garnizonowego niemieckich żołnierzy. Wobec szczupłości źródeł archiwalnych, przydatne w tym zakresie okazują się żołnierskie listy, pocztówki, a zwłaszcza zdjęcia wysyłane do rodzin w Niemczech. W szerszej świadomości społecznej garnizon Ostrołęka zaznaczył się jako miejsce pobytu w 1917 r. słynnego 1. Pułku Ułanów Legionów Polskich, co też zasługuje na pogłębione badania. Jednocześnie-

³⁹ Np. A. Kołodziejczyk, *Odzyskanie niepodległości w 1918 roku – przebieg wydarzeń na Mazowszu*, w: *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1795–1920*, Warszawa 2001, s. 299; J. Gołota, *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Ostrołęka 2000, s. 18.

⁴⁰ D. Majewski, op. cit., s. 100.

⁴¹ *Kriegsgliederung des Ostheeres nach dem Stande von Anfang November 1918*, w: *Die Rückführung des Ostheeres*, Berlin 1936, t. 1, s. 193; AGAD, GGW, sygn. 10, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 8. Oktober 1918*, Warschau, 8. Oktober 1918, s. 3.

nie warto wciąż podkreślać znaczenie, jakie spełniła w chwilach przełomu linia kolejowa: Ostrołęka–Willenberg (Wielbark). W listopadzie 1918 r. stała się ważną trasą ewakuacji niemieckiego wojska i aparatu administracyjnego z północno-wschodniego Mazowsza. Jej znaczenie jest jednak niedoceniane w historiografii dotyczącej procesu odzyskania przez Polskę niepodległości.

Tabela nr 1.

Ważniejsze niemieckie formacje wojskowe stacjonujące w Ostrołęce w latach 1915–1918

Nazwa pododdziału wojskowego	Okres pobytu
Pododdziały budowy linii kolejowej polowej i normalnotorowej	
3. Rezerwowa Kolejowa Kompania Budowlana [Reserve Eisenbahn Bau Kompagnie Nr. 3]	1915
21. Rezerwowa Kolejowa Kompania Budowlana [Reserve Eisenbahn Bau Kompagnie Nr. 21]	1915
4. kompania Pomocniczego Batalionu Kolejowego [Eisenbahn Hilfs-Bataillon, 4. Kompagnie]	1915
3. kompania 42. Batalionu Roboczego [Armierungs-Bataillon Nr. 42, 3. Kompagnie]	1915
Komendantura Miejskowa Ostrołęka [Ortskommandantur Ostrolenka]	1915–1918
4. kompania Królewskiego Batalionu Garnizonowego Działdowo [Königliches Garnison-Bataillon Soldau, 4. Kompagnie]	1915
18. Pułk Ułanów (2. Saksoński) – Sztab, 1., 2. i 5. szwadron [Königlich Sächsisches 2. Ulanen Regiment Nr. 18 (Stab, 1., 2. u. 5. Eskadron)]	1915–1916
Zapasy Batalion Piechoty Landszturmu „Eberswalde” (III,28) [Landsturm Infanterie Ersatz Bataillon „Eberswalde” (III,28)]	1915–1918
257. Garnizonowa Kompania Saperów [Garnison Pionier Kompagnie Nr. 257]	1915–1918
411. Armijna Kolumna Taborowa [Armee Fuhrpark-Kolonnen Nr. 411]	1915–1917
Półowy Urząd Prowiantowy Ostrołęka [Feldproviantamt Ostrolenka]	1915–1916
2. szwadron 2. Przybocznego Pułku Huzarów im. Królowej Prus Wiktorii [Leib-Husaren Regiment Königin Victoria von Preu en Nr. 2, 2. Eskadron],	1917–1918
Obóz kwarantannowy w Ostrołęce [Quarantänlager Ostrolenka]	1918
Podległe dowódcy saperów pozycji narwiańskiej [Pionier Kommandeur Narewstellung ½]	
2. Kompania Saperów Landszturmu XII KA.	1916
Podległe Komendzie odcinka linii zaporowej Łomża [Abschnittskommando der Sperrlinie Lomza]	

Część 2. kompanii 2. Batalionu Piechoty Landsturmu „Środa” (V,18) [Teile der 2. Komp. 2. Land Sturm Infanterie Bataillon „Schroda” (V,18)]	1916–1918
Podległe 4. Wojskowej Dyrekcji Kolejowej [Militär-Eisenbahn Direktion Nr. 6]	
Dworzec kolejowy w Ostrołęce [Bahnhof Ostrolenka]	1915–1918
Oddział urzędu ds. paczek i towarów na stacji kolejowej Ostrołęka [Güter-und Paketstelle Bahnhof Ostrolenka]	1917–1918
Podległe 10. Inspekcji Etapów	
Wojskowy Zarząd Gospodarczy Oddział Ostrołęka [Wirtschaftsausschuß Abschnitt Ostrolenka]	1916
Wojskowy Zarząd Gospodarczy Oddział I Grabowo [Wirtschaftsausschuß Abschnitt I Grabowo]	1916
3. kompania Batalionu Piechoty Landsturmu „Gruppe” (XVII,5) [Land Sturm Infanterie Bataillon „Gruppe” (XVII,5), 3. Kompagnie]	1916
Część 54. Roboczego Batalionu Jeńców Wojennych [Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon Nr. 54]	1916
Wojskowy Zarząd Gospodarczy z 77. Kompanią Gospodarczą [Wirtschaftsausschuß mit Wirtschafts-Kompagnie Nr. 77 Grabowo]	1916–1918

Zestawienie autora na podstawie: AGAD; GGW, sygn. 3–10, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen*, 1916–1918; korespondencja wojskowa znajdująca się w zbiorach Wojciecha Skłodowskiego.

Ź r ó d ł a

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

Mikrofilmy obce – Bundesarchiv Militärarchiv, Nachlaß Hans Hartwig von Beseler, sygn. M 561/1,

Adressenverzeichnis der Offiziere, Beamten usw. der Truppen, Behörden, Formationen usw. der ehemaligen General-Gouvernements Warschau, Berlin, den 10. August 1920.

Personalliste der Stäbe des Generalgouvernements und der Militärgouvernements, Warschau, den 23. Oktober 1916.

sygn. M 561/2, *Befestigungen, Grenzen 1915–1916*

Ergebnis der Erkundung der Flussstellung durch den General der Flussartillerie, den General der Pioniere und den Generalstabsoffizier des Generalgouvernements, Warschau, 23. November 1915.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie 1915–1918
(Kaiserliches Deutsches Generalgouvernement Warschau)

- sygn. 5, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen*, Warschau, den 30. Juli 1916.
- sygn. 6, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 23. 10. 1916*, Warschau, den 23. Oktober 1916.
- sygn. 9, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 5. Mai 1918*, Warschau, den 5. Mai 1918.
- sygn. 10, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 8. Oktober 1918*, Warschau, den 8. Oktober 1918.

Verwaltungschef beim Generalgouvernement Warschau 1915–1918

(Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim),

- sygn. 9, *Übersichtstafel für den Postwerker bei den Postanstalten im Generalgouvernement Warschau, Stand vom 1. Oktober 1916*.

Niemieckie sprawozdania urzędowe, wojskowe i cywilne dzienniki rozporządzeń

8. *Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. Oktober 1917 bis 31. März 1918*, Warschau 13. April 1918.
9. *Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau Zeitraum: 1. April 1918 bis 30. September 1918*, Warschau 13. Oktober 1918.
- „Kreisblatt für den Kreis Ostrolenka”, „Dziennik rozporządzeń dla powiatu Ostrołęckiego” (od 15 II 1918 r. „Gazeta Powiatowa dla powiatu Ostrołęckiego”), Ostrołęka 1917–1918.
- „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, Warschau 1915–1918.
- Rangliste des aktiven Dienststandes der Königlich Preußischen Armee. Nach dem Stande vom 6. Oktober 1913*, Berlin 1913.
- Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps. Nach dem Stande vom 6. Mai 1914*, Berlin 1914.

BIBLIOGRAFIA

- Busche H. 1998.** *Formationsgeschichte der deutschen Infanterie im Ersten Weltkrieg 1914–1918, Anlageband*, Owschlag.
- Gołota J. 2000.** *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Wydawnictwo OTN, Ostrołęka.
- Kretschmann W. 1925.** *Die Wiederherstellung der Eisenbahnen auf dem östlichen Kriegsschauplatz*. Wydawnictwo Mittler & Sohn Berlin.
- Łossowski P. 1986.** *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Wydawnictwo PIW, Warszawa.

- Łossowski P., Stawecki P. 1988.** *Listopad 1918 we wspomnieniach i relacjach*, Wydawnictwo Obrony Narodowej, Warszawa.
- Łowczowski G. 1933.** *Organizacja etapów wojska niemieckiego i administracja terenami okupowanymi na froncie wschodnim podczas wojny 1914–1918*, Wydawnictwo Wojskowego Biura Historycznego (odbitka z „Bellony”), Warszawa.
- Łysoń R. 2011.** *Udział Polaków w niemieckiej administracji Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego w okresie I wojny światowej*, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN Warszawa, „Dzieje Najnowsze”, nr 3.
- Die Rückführung des Ostheeres. 1936.** Wydawnictwo Mittler & Sohn, Berlin.
- Majewski D. 1959.** *Wspomnienia nauczyciela z lat 1893–1945*, Wydawnictwo Osolineum, Wrocław–Warszawa.
- Mayer G. 1919.** *Der Durchbruch am Narew (Juli–August 1915)*, Oldenburg.
- Niedziałkowska Z. 2002.** *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Wydawnictwo OTN i TPO (wyd. IV), Ostrołęka.
- Sarter A. 1930.** *Die Deutschen Eisenbahnen im Kriege*, Stuttgart.
- Szczepański J. E. 2012.** *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Wydawnictwo Ajaks, Warszawa.
- Der Weltkrieg 1914 bis 1918, Die Operationen des Jahres 1915*, T. 8. 1932, Wydawnictwo Mittler & Sohn, Berlin.

STRESZCZENIE

Setna rocznica wybuchu I wojny światowej stanowi okazję do przypomnienia postulatów badawczych, które nie zostały dotąd opracowane. Jednym z nich jest rola niemieckich jednostek stacjonujących w Ostrołęce w systemie okupacyjnym Gubernatorstwa Wojskowego Łomża w latach 1915–1918. W artykule zostały sprecyzowane nazwy jednostek niemieckich, także tych stacjonujących w mieście w listopadzie 1918 r. W wyniku analizy stwierdzono, że dowództwo niemieckie nie wykorzystało w pełni potencjału militarnego kompleksu koszarowego pod Ostrołęką. Swoimi rozmiarami przerastał on skalę i potrzeby militarne Gubernatorstwa Wojskowego Łomża. Jednocześnie wydaje się, że wciąż niedoceniane jest znaczenie linii kolejowej: Ostrołęka–Willenberg (Wielbark) w procesie odzyskania przez Polskę niepodległości. W listopadzie 1918 r. była ważną trasą ewakuacji niemieckiego wojska i aparatu administracyjnego z północno-wschodniego Mazowsza.

SŁOWA KLUCZOWE: okupacja niemiecka, landszturm, Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, odzyskanie niepodległości

ABSTRACT

The hundredth anniversary of the outbreak of the First World War represents an opportunity to remind the general public of some research demands that have not been elaborated up to date. One of them is the role of German military units stationed in the town of Ostrołęka in the occupational system of the Military

Governorate of Łomża in the years 1915–1918. This article sets out the names of such German military units including those that were stationed in that town in November 1918. As a result of an analysis, it was found that the German Command did not make a full use of the potential of the military barracks complex located in the vicinity of the town of Ostrołęka: the size of the complex outgrew the scale and the military needs of the Military Governorate of Łomża. It is also supposed that the importance of the Ostrołęka–Willenberg (Wielbark) railway line for the process of Poland's regaining independence is still underestimated. The line was in 1918 an important route of evacuation of German army and its administrative apparatus from the territory of the northeast part of the Masovia region.

KEYWORDS: German occupation, Landsturm, The General Government of Warsaw, the regaining of independence

Dział II
Polska

